

ЗА ЕДНА ГРУПА ЕВЛОГИИ-ЕНКОЛПИОНИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Константин ТОТЕВ (Велико Търново)

Подобно на оловните ампули, различни икони с правоъгълна, кръгла или кръстовидна форма, изработени от олово, не се откриват често при археологически разкопки. Техният брой в България напоследък се увеличи както в частните колекции, така и в резултат на откупки в музейната мрежа на страната. В научно обращение през последните години влязоха няколко групи двустранни оловни икони с гръцки надписи и изображения на св. Георги пешак драконоборец и „разцъфнал кръст“, св. Пантелеймон и „разцъфнал кръст“, св. Теодор конник драконоборец и „разцъфнал кръст“, св. Богородица Кикиутиса и „разцъфнал кръст“, св. Богородица Одигитрия и кръст, Богородица Оранта и кръст, св. Теодор и св. Георги войни и др.¹ Първоначално някои от тези паметници, произхождащи от Североизточна България, прибързано бяха свързани с хрис-

¹ Аладжов, Ж. Оловен медальон от Карнобатската крепост. — Нумизматика и сфрагистика, 5, 1998, 102—103.; Йотов В., Г. Атанасов. Скала. Крепост от X—XI в. до с. Кладенци, Тервелско. Pensoft, С., 1998, с. 98, обр. 75, кат. № 337, табл. С—337, инв. № 463; с. 98—100, кат. № 338, табл. С—338; инв. № 616; Тотев, К. Средновековные византийские свинцовые иконы из северо-восточной Болгарии. (К иконографии Святого Георгия — драконоборца). — Материали по Археологии, Истории и Етнографии Таврии., Симферопол, 2000, 362—369; Двустранна оловна иконка с Богородица Кикиутиса и Разцъфнал кръст от Преслав. — Преслав, т. 6, С., 2004, 167—179; Тотев, К., А. Пейков. Кръстовидни оловни медальони от България. — ИИМВ, 38—39 (53—54), 2002—2003, с. 406—416; Бонев, Ст. Творби на металопластиката със светци от Преслав. — Преславската книжовна школа, т. 7, С., 2004, 407—411, обр. 3.; Дончева-Петкова, Л. Култови предмети от некропола при с. Одръци, Добричко. — *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia*. Материали от Юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев. С., 2003, с. 218, обр. 5-а.; Одръци. Некрополи от XI в. С., 2005, с. 97, с. 209, с. 277, с. 342, обр. 160.

тиянската култура на Първото българско царство². Впоследствие стана ясно, че оловните иконки от един и същи тип и с еднакъв сюжет се откриват както в Северна, така и в Южна България. Почти всички имат византийски произход и датировката им с право се търси в границите на XII—XIII в., понякога в XIV и началото на XV в.³ Сред тях с по-големите си размери се отделя интересна група паметници с кръгла и правоъгълна форма, която ние решихме условно да наричаме оловни енколпиони. Става въпрос за седем медальона и три правоъгълни икони с интересни сюжети. Същите тези оловни творби са идентични с два вече публикувани медальона и една правоъгълна икона, изработката на които повдигна спорове между изследователите. Някои автори ги свързват с ателие, работило по време на латинското управление в Солун през първата половина на XIII в., а други — с местни български майстори по време на Второто българско царство (1185—1396). Новооткритите оловни екземпляри от България, създават възможности за по-широки сравнения и обобщения.

² **Атанасов, Г.** Ранносредновековни оловни медальони от североизточните български земи. — Нумизматика, 1988, кн. 2, 22—26.; Ранносредновековни оловни иконки със св. Георги-войн от Южна Добруджа. — Археология, 3, 1992, 35—43; Ранносредновековна оловна икона със св. Пантелеймон. — Археология, 2, 1994, с. 47—51; Ранносредновековен енколпион със св. Георги-войн и св. Теодор Стратилат от Апиария. — ГНИМ, X, 1994, с. 67—73.; *Encolpion du bas moyen age avec saint Georges—militaire et saint Theodor Stratilat d'Appiaria*. — *Culture et civilization au bas Danube, Musee du bas Danube*, XIII—XIV, 1995, 207—216.; Войнските иконографии, въоръжението и снаряжението на св. Георги през Ранното средновековие V—X в. — В: Оръжие и снаряжение през Късната античност и Средновековието IV—XV в., *Acta Musei Varnaensis*, Варна, 2002, 37—53, обр. 1—28; Св. Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. Зограф, Варна, 2001, обр. 138, 149—151, 153.; **Тотев, К., Г. Атанасов.** Св. Георги Победоносец. Култ и образ в православния Изток през Средновековието. Зограф, Варна, 2001, (366 с., 244 образци) [рецензия]. — Археология, 2003, № 3, 60—66; **Тотев, К., Д. Косева.** Иконографията на св. Георги Драконоборец, според една група паметници на византийското приложно изкуство. — Сб. В чест на проф. д-р А. Давидов., В. Търново, 2004, 571—579.

³ **Тотев, К.** Средновековие византийские свинцовые иконы... с. 362—369; Нагръдни оловни икони с изображения на св. Георги войн, пешак и драконоборец. — В: Манастирската култура на Балканите. Международна научна конференция, 2002, С., 2005, с. 131—138; **Тотев, К., Ал. Пейков.** Оловни икони на св. Теодор войн, конник и драконоборец от България. — В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменски университет в чест на 80-годишнината на проф. Р. Поптодоров., изд. Фабер, 2006.

Включването им в научно обращение заедно с тези, които вече са известни, е оправдано във връзка с по-сигурното определяне на основните параметри и характера на цялата тази непозната досега група евлогии⁴.

Проучвания

С поклонническата продукция на Солун първа В. Залеская свързва два оловни медальона с двустранни изображения на „Св. Димитър конник с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“⁵. Единият от тях е открит в Новгород при редовни разкопки в пласт с материали, датирани от XII—XIV в.⁶, а другият се съхранява в частна колекция в Ню Йорк⁷. Същата изследователка изказва предположението, че медальонът от Новгород е бил носен пришит към поклоннически костюм, каквато практика е позната при пилигримите в Западна Европа. Въз основа на сходни стилови черти между изображенията на разглежданите медальони и една икона от XIII в. на св. Георги на кон с Митиленския юноша, съчетаваща източната и западната художествени традиции, В. Залеская отнася изработката на оловните медальони най-рано през втората половина на XII в. до края на съществуването на Латинската империя⁸.

Без да променя датировката на В. Залеская, В. Степаненко излага друга интерпретация за оловните медальони от Ню Йорк и Новгород, разглеждайки заедно с тях една двустранна правоъгълна оловна иконка със светците-войни Теодор, Георги и Димитър и „разцъфнал кръст“ от колекция Шмидт, Мюнхен, чийто произход е от България⁹. Въз основа на стилови белези той установява идентична връзка при изработката на кръглите медальони с разглеждания иконографски сюжет и споменатата правоъгълна оловна икона със светците войни¹⁰. Всъщност това е принос

⁴ Тотев, К. Солунски евлогии от България. — Археология, 1, 2006.

⁵ Залеская, В. Фессалоникские иконы-евлогии и образки эпохи Латинской империи. — Пилигримы, ГЭ, Санкт Петербург, 2001, 78—82.

⁶ Трояновский, С. Раскоп на Добрыне улице. — Новгород и Новгородская земля. История и археология, 14, Новгород, 2000, с. 10—21.

⁷ Engraved Gems and Rings of Middle Byzantine Period. March, 1 through March 29, 1997. Works of Art. New York, 1997, No. 23.

⁸ Залеская, В. Фессалоникские иконы-евлогии..., с. 81.

⁹ Sankt Georg. Der Ritter mit dem Drachen. Freising, Lindenberg, Allgau, 2001, No II.14.; Степаненко, В. Свинцовая иконка из Новгорода и культ св. Димитрия Солунского в Византии и Болгарии конца XII—первой половины XIII века. — Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. С-Пб., 2004, 150—161.

¹⁰ Степаненко, В. Цит. съч., с. 154—158.

за увеличаване на вида и репертоара на разглежданите поклоннически творби. Наред с това обаче Степаненко предполага, че тези същите евлогии са изработени в края на XII — началото на XIII в. от едни и същи български майстори през годините на Второто българско царство, където култът към св. Димитър Солунски се радва на популярност, особено в столицата Търнов¹¹. Аргументи за своите изводи В.Степаненко обаче не обосновава търси в моята публикация за византийските оловни икони от Североизточна България, където ясно изложих критерии за работа и датировка на този, за мен безспорен, византийски материал¹². При дългогодишните археологически проучвания на столицата Търново и други градове и крепости, тясно свързани с материалната култура на Второто българско царство, няма каквито и да е основания и конкретен материал от разкопките (останки от работилници, калъпи, поти, полуфабрикати със сходни сюжети) за изграждане на подобна хипотеза. Впоследствие, когато публикувахме няколко екземпляра от двете разновидности енколпиони-евлогии, категорично изтъгнахме техния солунски произход, а в стилово-иконографския анализ посочихме нови черти и взаимни влияния, проникнали по време на кръстоносните походи в изкуството на Византия и Латинския Запад¹³.

Съвсем различен подход и друга атрибуция предлага Н.Марков, включвайки през 2007 г. нов паметник от тази група евлогии, открит в района на Велики Преслав и съхраняван в частна сбирка. Става въпрос за различно тълкуване на иконографията, което насочва в друга посока определянето и предназначението на евлогията като късносредновековен амулет срещу лошо зрение, датировката на който се търси в XV—XVI в. Изработката му, според Н.Марков, е осъществена в някое от „многобройните златарски ателиета, организирани по градовете в пределите на Османската империя, в които работели достатъчно опитни гравьори, способни да изработят калъпите, необходими за отливането“¹⁴. Изложените доводи и привлечените аналогии в иконографския анализ на автора е трудно да се коментират, тъй като имат еkleктичен характер и са в

¹¹ Пак там., с. 156—158.

¹² Тотев, К. Средновековные византийские свинцовые иконы..., с. 369.

¹³ Тотев, К. Двустранна оловна иконка с Богородица Кикоитиса..., с. 167.; Оловна евлогия със светци-войни и „разцъфнал кръст“ от България. — В: „Тангра“, Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев., С., 2006, с. 343—352.

¹⁴ Марков, Н. Късносредновековен амулет срещу лошо зрение от Преслав. — Известия на Националния исторически музей, т. XVII, В. Търново, 2006, 32—35.

необоснована посока¹⁵. Разглеждайки житийния цикъл на св. Димитър, авторът счита, че това би могло да е сцената „Чудесното избавление от плен на архиерей“, но тъй като в случая е очевидно, че изображеният не е стар духовник, а младо момче, Н. Марков приема, че изображението е от друг епизод от същото житие, свързан с чудесното изцеление на слепеца. При това положение обаче не е отчетен фактът, че изображеният юноша е вдигнал ръка, в която държи чаша, а не както Марков твърди, че ръцете му са в молитвена поза. Очевидно е пренебрегнат фактът, че ако става дума за Чудесното изцеление на слепеца, то този епизод няма връзка с чашата, която юношата държи в дясната си ръка. За сметка на това епизодът със спасението на младежа от сарадински плен се свързва с чудното появяване на св. Димитър по време на пир, на който юношата прислужва. Светецът грабва младежа и го поставя на коня зад себе си и по тази причина той все още държи в ръка чашата, която е трябвало да поднесе.

Погрешно е и другото твърдение на Н. Марков, че иконографията на сцените „Св. Георги избавя Митиленския юноша от плен“, „Изцелението на слепеца“ и „Избавлението от плен на архиерея“ от житието на св. Димитър се утвърждава под влияние на блискоизточното ислямско изкуство през XV—XVI в.¹⁶ Всъщност съществуват примери с група кипърски икони от XIII и XIV в., свързани с изкуството на кръстоносците, които представят „Св. Георги, който спасява Митиленския юноша от плен“¹⁷. Не случайно при публикациите досега на този род оловни творби, всеки един от изследователите, мотивирайки се, приема като дата на изработка времето от края на XII—XIII в., вземайки предвид част от приведените по-горе доводи¹⁸.

Коментирайки стиловите особености на публикувания оловен медальон, Н. Марков правилно отбелязва тяхното линейно изграждане, което ги доближава до паметниците от Палеологовата епоха, но в пропорциите и придаването на движенията необосновано търси специфични черти на приложното изкуство от XV—XVI в.¹⁹ По този начин авторът мотивира своята датировка, без да отчита факта, че почти цялото производство на

¹⁵ Цит. съч., с. 33—35.

¹⁶ Цит. съч., 34, бел. 16.

¹⁷ **Buckton, D.** Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture. London, 1994, 176—177, no. 191; **Papageorgiou, A.** Icons of Cyprus. Nicosia, 1992, p. 77, No. 53.

¹⁸ **Залеская, В.** Цит. съч., 71—83; **Степаненко, В.** Цит. съч., 150—161; **Тотев, К.** Оловна евлогия със светци-войни..., 243—352.

¹⁹ **Марков, Н.** Цит. съч., с. 34.

солунските ампули носи същия маниер на изпълнение, а датировката им се отнася за различните образци от края на XII до края на XIV, началото на XV в. Не трябва, разбира се, при определяне датировката на евлогиите с кръгла форма да се пренебрегва фактът, че екземплярът от Новгород произхожда от редовни археологически разкопки, в добре датирана стратиграфски среда²⁰.

Откриването на Новгородския медальон в сигурно датиран пласт, с материали от края на XII до XIV в., улеснява изследователите, които единодушно определят изработката му във втората половина на XII до началото на XIII в. Дискусия по отношение на солунския произход на паметника предизвиква В. Степаненко, тъй като допуска, че става въпрос за българска продукция, и то конкретно свързана със столицата Търново. Същият обаче правилно не поставя въпроса за местно, новгородско производство на тази крайно интересна находка. Активните търговски връзки на Новгород спомагат за проникването наред с многочислените византийски художествени изделия и на други западноевропейски творби. Благодарение на този двупосочен художествен импорт през XII—XIII в. новгородските майстори търсят взаимодействие с различни модели и образци и овладяват разнообразни технологически прийоми в метало-пластиката (леене, коване, гравировка, огъване, запояване, ниело и дори емайл), за което свидетелстват откритите при археологически разкопки работилници и заготовки²¹. Изглежда, такъв е характерът на една група филиактерии, т.нар. змеевики от XII—XIII в. с изображение на арх. Михаил и змийско гнездо и различни други висулки-иконки²². Някои от тях се датират XII—XIII в., а други в XIV, дори XV в. Открити са екземпляри в датирана археологическа среда, които позволяват стратиграфските данни да се съпоставят със стилово-иконографския анализ и класификация. Например змеевикът с изображение на Богородица Знамение, открит в жилище от Неревските разкопки, в датиран пласт от XIV в., се отнася към по-късната група, изработена от оловно-калаена сплав. Такива змеевики произхождат от погребение при с. Погостище, Волгоградска област, от сбирката на Ермитажа и др., характерни за Северна и Североизточна Русия²³.

²⁰ Трояновский, С. Цит. съч., с. 10—21.

²¹ Бочаров, Г. Художественный металл Древней Руси X—начало XIII вв. М., 1984, 190—200.

²² Седова, М. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.), М., 1981, Рис. 23 7—11; Рис. 20; Рис. 74, 3.

²³ Мусин, А. Усадьба „И“ Неревского раскопа. Опыт комплексной характеристики христианских древностей. Новгородские археологические чтения, Новгород, 2004, 137—141, рис. 2, 15.

Друг е случаят с разглежданата евлогия от Новгород. Очевидно сюжетът и техниката на изпълнение не позволяват на В. Степаненко да допусне каквито и да е предположения за местна изработка. Епизодът с „Чудото на св. Димитър с избавление на гръцкия юноша от плен“ свързва паметника с изявен поклоннически център, какъвто може да бъде единствено Солун. Степаненко обаче счита, че имаме работа с паметник, създаден след 1185 г., най-вероятно в столицата на Второто българско царство, където култът към св. Димитър също се радва на популярност. Както вече изтъкнахме, не е ясно какви са неговите други основания при липсата на какъвто и да е конкретен археологически материал — останки от работилници, калъпи и полуфабрикати. Единствен аргумент остават оловните иконки с различни други сюжети, но с гръцки надписи, открити на територията на България (св. Георги драконоборец, св. Теодор, св. Димитър и св. Георги, св. Богородица Кикска и пр.), които Степаненко произволно приема, че могат да имат също български произход. За характера и византийската изработка на този род творби на оловната метало-пластика, които ние нарекохме икони-евлогии, се спираме на друго място. В случая обаче от значение се явява появата на нова група евлогии с кръгла и правоъгълна форма, открити на територията на Република България, които в сюжетен репертоар и по отношение на предназначението си се отличават от останалите оловни иконки и по тази причина приехме да ги наричаме енколпиони-евлогии. Вероятно тези нагръдни творби, провесвани като поклоннически знаци, се доближават най-много до оловните ампули-кутрувии. Тяхната поява, регистрирана в двете серии (кръгли и правоъгълни) енколпиони, е от особено значение за осветляване картината на разпространение и пътищата на поклонниците на Балканския полуостров, Русия и Западна Европа. Наличието досега само на два такива паметника (от Новгород и частна колекция в Ню Йорк) извън територията на България не може да не озадачава. Не е изключено в различни частни чуждестранни колекции и музейни депа също да фигурират подобни оловни енколпиони с правоъгълна и кръгла форма или да съществува друг такъв материал от непубликувани археологически разкопки у нас и в чужбина. При всички положения новите оловни евлогии, наричани от нас енколпиони, заслужават отделно изследване, тъй като представляват самостоятелно обособена група поклоннически творби.

Още при публикуване на оловната икона с Богородица Кикуйтиса и „разцъфнал кръст“ от Преслав ние отбелязахме, че медальони със „Св. Димитър конник с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“ са известни от България²⁴. Касае се за шест медальона, съхранявани в

²⁴ Тотев, К. Двустранна оловна иконка с Богородица Кикуйтиса..., с. 167.; Оловна евлогия със светци-войни..., с. 343—352.

частни колекции, местонамирането на които най-общо е ситуирано в Казанлъшко, Ямболско и Великотърновско, Силистренско, Преслав и един с неизвестен произход²⁵ (№№ 3—8). Получихме възможности да работим само с първите два паметника. В момента нямаме достъп до третия, който е в отлично състояние, но продължителното му изчакване твърде много забави публикацията на останалите. В процеса на работата си с медальона от Преслав Н. Марков успява да научи за съществуването и на друг подобен паметник, „който пък е бил продаден преди десетина години на частно лице в София“²⁶. През 2000 г. открихме в частна колекция правоъгълна икона със „Светците — войни Теодор, Георги и Димитър“ и „разцъфнал кръст“²⁷, еднаква с тази от колекция Шмидт, изпълнението на която Степаненко правилно свързва с едни и същи майстори, работили медальоните от Ню Йорк и Новгород²⁸. Наскоро получихме информация за нова оловна евлогия с кръгла форма, която първоначално помислихме, че е тази, за която споменава Н. Марков²⁹. Става въпрос за графична рисунка на творба със същия формат и сюжет, предоставена в края на 90-те години на XX в. във филиала на АИМ при БАН в гр. Шумен. За съжаление във фотоархива на филиала не открихме фотография на този паметник. Според сведенията на прекупвача тя произхожда от Силистра³⁰.

Оказва се, че с тези два сюжета от едната страна и „разцъфнал кръст“ от другата досега са известни десет паметника (осем кръгли медальона и четири правоъгълни икони), които ние нарекохме оловни енколпиони. Основание за това, както вече изтъкнахме, създава преди всичко предназначението им като поклоннически знаци с различна форма, т.е. енколпиони-евлогии. Важен остава въпросът как са носени — пришивани към

²⁵ През 1993 г. имахме възможност да видим и фотографираме медальона от Ямболско благодарение на Е. Й., в чиято колекция тогава той се съхраняваше. Медальонът от Търновско беше донесен за идентификация във Филиала на Археологическия институт през 1997 г. от С. Димитров. Същият паметник се съхранява в колекцията на Д. Д. и имаме уверението, че ще получим фотография и възможности за публикуване. Екземплярът от колекция А. П., произхождащ от Казанлъшко, ни беше предоставен за работа и фотографии през 2002 г.

²⁶ Марков, Н. Цит. съч., с. 34. За този паметник липсва каквато и да е документация.

²⁷ Енколпионът с правоъгълна форма е от колекция А. П.

²⁸ Марков, Н. Цит. съч., бел. 1.

²⁹ Рисунката на евлогията е донесена за консултация от Н. Георгиев от Шумен в АИМ при БАН в града. Същият впоследствие е дошъл с оригинала за заснемане при фотографа на филиала Н. Карагюзян.

³⁰ Степаненко, В. Цит. съч., с. 156—157.

дреха, околожка на шапка или са провесвани на шнур или верижка пред гърдите. Сигурни данни предлага екземплярът от Великотърновско, чието ухо за провесване се е запазило. Единствено симетрично пробитите отвори на медальона от Новгород подсказват, че той е бил пришит или апликиран към различни части на поклонническо облекло, но явно това е станало след отчупване на ухото за провесване. Такъв маниер за носене на поклоннически знаци бил особено разпространен в латинския Запад, поради което те обикновено са били с едностранни изображения³¹. Разглежданите оловни евлогии-енколпиони имат по-голям формат от останалите разновидности оловни икони и пандантиви. Надписите върху тях са на гръцки език. Освен екземплярите от Ню Йорк и Новгород всички останали произхождат от България (Казанлъшко, Ямболско и Великотърновско, колекция Шмид, Мюнхен, Пловдивско, региона на Преслав и Силистра). Тяхното апотропеично значение се подсилва от буквени съкращения, фланкиращи някои от пищно орнаментираните разцъфнали кръстове. Безспорно последните играят първостепенна роля в семантиката на евлогиите като сигурна защита срещу силите на злото. Не случайно върху повечето византийски оловни иконки с правоъгълна, кръгла и кръстовидна форма винаги от едната страна е представен „разцъфнал кръст“³².

Обръщайки внимание на изображението на св. Димитър, ние, както и В. Залеская поддържаеме солунския произход на разглежданите паметници³³. Същият светец, като безспорен покровител на Солун, заема първостепенно място сред останалите местни мироточиви светци и най-почитаните светци-войни. Ненапрасно в този град се радва на популярност сюжетът с тримата военни светци Георги, Теодор и Димитър, които са представени върху оловните енкълпиони от колекция Шмидт, Пловдивско, Провадийско и Мездра. За солунската атрибуция на разглежданата група паметници от значение се явява стиловата идентичност в характеристиката на образа на св. Димитър при кръглите и правоъгълни оловни енкълпиони и същият, представен самостоятелно върху серпантинския съд от катедралата „Сан Марко“ във Венеция и заедно със св. Георги,

³¹ Spencer, V. Medieval Pilgrim Badges. — Rotterdam Papers, No.1, Rotterdam, 1968, p. 137–145.

³² Аладжов, Ж. Цит. съч., с. 102; Тотев, К. Средновековие византийские свинцовые иконы... рис. 1, рис. 3.; Тотев, К., А. Пейков. Кръстовидни оловни медальони..., обр. 8.

³³ Залеская, В. Цит. съч., 71–83; Тотев, К. Оловна евлогия със светци-войни и „разцъфнал кръст“ от България. — Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, 343–352.

върху шиферната икона от Херсонес, и стеатита от Хасково³⁴. Триумфалното конно изображение на св. Димитър, съчетано с чудото, свързано с избавлението на гръцкия юноша от плен, върху кръглите оловни енколпиони категорично свързват производството на всички екземпляри от тази продукция с града и поклонниците на този прочут светец. Изработката на разглежданите енколпиони от едни и същи майстори свидетелства за техния солунски произход, какъвто е случаят и с оловните ампули.

Технология

Сред оловните евлогии, открити в България, с най-високо технологическо умение се откроява изработката на разглежданата група енколпиони. Те имат сходна характеристика и технически показатели с някои от останалите оловни икони и ампули. Изображенията са в плитък релеф. Използвани са вероятно двусъставни глинени калъпи. Релефът при разглежданите екземпляри е с много добро качество. Само при иконата от Пловдивско изображенията и надписите са обърнати огледално (кат. № 10).

Според диаметъра кръглите енколпиони, изглежда, са приблизително еднакви. Екземплярите от Новгород и Ямболско са с диаметър 6 см. Реконструираните размери на тези от Ню Йорк и Казанлъшко съответстват на тях. Енколпионът от района на Преслав е с диаметър 5,9 см. Такъв е диаметърът и на този от Силистра. Независимо че за него няма запазени данни за дебелината, явно е имал едни и същи технологически параметри с другите екземпляри. Дебелината на кръглите енколпиони е 0,25 см, а на правоъгълните — 0,05—0,1 см.

В различни матрици са отпечатани четирите правоъгълни енколпиони. Техните размери обаче са почти еднакви. Екземплярът от Пловдивско има запазени размери 4,5 x 5 x 0,1 см., а този от колекция Шмид е с размери 5,5 x 5,1 x 0,1 см. Сходни са размерите и на останалите два екземпляра от Провадия и Мездра. Шестте кръгли енколпиони от България са отпечатани от различни матрици. Единствено великотърновският и новгородският екземпляри са отлети от една и съща матрица. Изображенията на св. Димитър при енколпионите от Ню Йорк и Казанлъшко изглеждат като излезли от една матрица, но разцъфналите кръстове от обратната им страна показват, че са различни. Откроява се и друга

³⁴ Банк, А. Два памятника мелкой пластики из Фессалоник. — Византийский временник, т. XXIX, 1968; Тотев, К. Стеатитови икони на свети Георги от средновековна България. — Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 226—235, обр. 2, 3.

подробност. Разцъфналите кръстове върху силистренския медальон и правоъгълната икона от колекция Шмид са изработени по един и същ модел (кат. №№).

Технологията на изработка позволява да се направи заключението, че има сходство по отношение материал, дебелината на пластините и моделирането на образите с останалите групи оловни ампули и икони. В сравнение с последните разглежданата група се откроява с височината на релефа и качеството на отливане. Явно това е свързано преди всичко с грижливата изработка на матриците. И при тази група се откриват екземпляри, отлети в матрица, която е сбъркана при изработването. Надписите върху кръглия енколпион от района на Преслав, например, са огледално обърнати (кат. № 6).

Подобен е случаят и с екземпляра от Пловдивско (Обр. 10). Налага се да обърнем внимание, че върху матрицата за тази икона изображенията и означителните надписи са работени в позитив, респективно при отливането на иконата те са обърнати в негатив. От дясната страна на нимбовете на светците стоят кръгчета с буквата А от съкращенията на думата АГЮС. Имената им са разположени от лявата страна. Това установяваме при централния образ, където ясно са запазени отляво на нимба обърнатите букви ЭΘ Ο от името на светеца Теодор — ΘΕΟ (ΔΩΡΟΣ). Изображеният вляво, въоръжен с меч, е св. Димитър, а другият вдясно — св. Георги. Върху иконата от Пловдивско отляво надясно се идентифицират светците Димитър, Теодор и Георги. Явно, че за този екземпляр, матрицата е била погрешно изпълнена. Разбира се, това не се отразява на качеството на релефа. Остават обърнати само позициите на фигурите и надписите. В случая правилният ред на представените военни светци е Георги, Теодор и Димитър. Точно така са подредени светците върху другия оловен енколпион с правоъгълна форма от колекция Шмидт в Мюнхен (Обр. 9). Иконографската композиция, възпроизведена на този екземпляр, е същата, но матрицата е друга. От първата фигура е оцеляла само люспестата ризница, туниката и лявата ръка, леко свита в лакътя, с която светецът държи триъгълен щит. Вторият войн, облечен с мрежеста ризница, туника и хламида, е вдигнал дясна ръка, с която държи копие, а с лявата ръка — триъгълен щит. Непосредствено отдясно до нимба му се вижда кръгче с буквата А от съкращението АГЮС. Едва личат буквите Θ и обърнатата буква Ε — ΘЭ(ΟΔΩΡΟΣ). Третият светец също е облечен в ризница, туника и хламида. С дясната си ръка държи копие, а в лявата — меч, опрян на земята. Той може да се идентифицира със св. Димитър, към което насочва и прическата. Смущава донякъде фактът, че не остава място за надписа с неговото име. Обяснение за това единствено може да се търси, ако надписите са нанесени допълнително върху матрицата, като

всяко буквено означение е поставено пред всяка фигура и е изпълнено в позитив. Така след отливането в матрицата тези надписи, съпровождащи изображенията, ще излязат зад съответните фигури, и то в негатив. Явно по този начин са изработени надписите върху матрицата, използвана за отливане на иконката от колекция Шмид и за името на последния светец не е останало място.

Стилов анализ

Декоративната украса на разглежданата група паметници държи тясна връзка с останалите оловни икони и ампули. Изобразителното поле на кръглите енколпиони от едната страна обикновено е украсено с един или два различни по формат зрънчести кръга, а откъм гърба е рамкирано само с една фина непрекъсната линия. Само при екземпляра от Ямболско лицевата страна е обрамчена с познатия „касегъчен“ орнамент (кат. № 3). Същото, изглежда, се отнася и за правоъгълните енколпиони, рамкирани със зрънчест кант от лицевата част и с тънка непрекъсната линия от обратната страна. Това добре се вижда при екземпляра от колекция Шмид и Мездра. Само при енколпиона от Провадия липсва зрънчестата рамка.

При анализа на изображенията преди всичко трябва да изтъкнем сходството в постигнатите елегантни пропорции при всичките осем кръгли енколпиона. В стилово отношение най-общо с тях намират близост конните изображения на св. Димитър и св. Георги върху няколко стеатита, една бронзова икона от Ермитажа и сребърна икона от музея на изкуствата в Берлин³⁵. Образът на св. Димитър на кон върху кръглите енколпиони предлага и по-близки възможности за сравнения. Силно впечатление например прави изключително близкото сходство в диспозицията на коня с украсени сбруя и муниция и фронталната поза на ездача, показан в пълен боен костюм и въоръжение при изображенията на св. Георги на кон с Митиленския юноша, върху две рисувани икони от XIII в., свързани с изкуството кръстоносците³⁶. Редица общи черти откриваме в позата и анатомичните пропорции на конете и особено при украсата на тяхното снаряжение (седло, ремъци, юзди, сбруя и т.н.). Няколко икони от XIII

³⁵ Банк, А. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. Очерки, М., 1978, рис. 89, 90.; Kalavrezou – Maxeiner, I. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, Plates, no. 124, 125.; Залесская, В. Фессалонкские иконы-евлогии..., с. 79, ил. 1; Wessel, K. Byzantine Enamels from the 5-th to the 13-th Century, Greenwich (Connect.), 1967, no. 55, pp. 175—176.

³⁶ The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843—1261. New York, 1997. cat. no. 261.; Papageorgiou, A. Icons of Cyprus. Nicosia, 1992, p. 77, No. 53.

в. с конни светци, рисувани според изследователите във венециано-византийски стил, разширяват посочените примери и наблюдения. Става въпрос за люспестите ризници, наметалата, конските амуниции и украсата на щитовете³⁷. Подобни особености, характерни за костюма на западно-европейските рицари, можем да посочим и в бойното облекло на св. Димитър от разглежданите кръгли енколпиони. При всички тях ясно се вижда изпънатият ляв крак на конника, обут с остър ботуш, близък до този на светеца конник драконоборец върху стеатита от Балтимор³⁸. По-трудно се забелязва обаче плетената ръкавица на дясната ръка, с която светецът при медальона от Новгород държи своето копие. Налага се също да отбележим, че облеклото и позата на фигурата на юношата, спасен от плен, буквално копират, но в умален вид, диспозицията и костюма на св. Димитър. Споменатите по-горе икони от Синайския манастир и Кипър, с подчертано латинско влияние, проникнало по време на кръстоносците през XIII в.³⁹, показват изключително близка връзка на релефната орнаментална декорация по фоновете и рамките им и релефната орнаментална украса около кръстовете на разглежданите оловни енколпиони. Техниката на релефната декорация, известна с името *pastiglia*, се среща при редица художествени образци, създадени в Италия⁴⁰. Този стил се утвърждава в най-интензивния период на художествен и социален обмен между Централна Италия и източносредиземноморските центрове, т.е. през целия XIII в. и се използва от художниците в така наречените Кръстоносни ателиета на Йерусалимското кралство в столицата Акре. Характерната релефна пластична декорация по нимбовете и рамките на някои кипърски

³⁷ Byzantium. Faith and Power. New York, 2004, cat. no. 229, 230; Weitzmann, K. Icon painting in the Crusader Kingdom. — In: Studies in the Arts at Sinai. Princeton, New Jersey, 1982, no. 49.

³⁸ Kalavrezou — Maxeiner, I. Op. cit., no. 29.

³⁹ Weitzmann, K. Thirteenth-century Crusader Icons on Mount Sinai; Icon painting in the Crusader Kingdom. — Studies in the Arts at Sinai. Essays by K. Weitzmann, 1982, Princeton University Press., p. 291—315(179—203), ill. 9—12; 22; p. 51—83 (325—357), ill. 16—17, 49, 61; Byzantium. Faith and Power..., no. 213, 216, 229; Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections. London, ed. D. Buckton, 1994, p. 176—177. Kalopissi-Verti, S. Representation of the Virgin in Lusignan Cyprus. — Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium., ed. M. Vassilaki, Ashgate Publishing, 2005, p. 305—314, fig. 25.7; 25.8.

⁴⁰ Polzer, J. Some Byzantine and Byzantinisin Madonnas Painted during the Later Middle Ages. — Arte Cristiana 87 (1999), p. 83—90, 167—182.

и синайски икони се свързва именно с работата на тези художници⁴¹. Както ще видим по-долу, стилът *pastiglia*, характерен за живописните творби, се интерпретира с успех и при паметниците на приложното изкуство от метал, изработени в различни техники (отливки или обковки, гравировки и комбинирани техники, съчетаващи различни материали — метал, емайл, инкрустации на камъни и перли и пр.).

Най-близкият паралел в стилово и донякъде в иконографско отношение на разглежданите оловни енколпиони-евлогии е сребърната релефна икона на св. Димитър на кон със злато около главата и емайлова украса от Музея на изкуствата в Берлин (съкровищница Гвелф)⁴². Размерите ѝ са: 17,8 x 17,5 см. Светецът е представен на кон в ход надясно. Главата и торсът са обърнати фронтално. Той е облечен в мрежеста ризница, представена с ромбовиден шрих. Двете рамена са обгърнати от наметало, закопчано с кръгла фибула, което се развява зад гърба на светеца. От раменете надолу и под кръста се спускат предпазните пластини на доспехите, а при ръката и крака се подават части от туниката. Кракът на стремето е изпънат, обут в познатия тип ботуш с остър и извит леко надолу връх при пръстите. В дясната си ръка св. Димитър държи дълго копие, носено отстрани до тялото. Движението на коня с леко присвити задни крака и вдигнати в бяг предни е напълно идентично с представените конни фигури върху оловните енколпиони-евлогии с кръгла форма. Интересно е да отбележим, че дори ремъците от конното снаряжение са украсени на същите места с еднакви луновидни по форма висулки, както при разглежданите паметници. Целият фон на иконата е покрит с растителна повлекова украса, чиито палмети са запълнени с емайл. В две правоъгълни полета е разположен означителният надпис, също изпълнен в емайлова техника. Според К. Весел рамката на иконата е изработена в латинския Запад (Германия) горе-долу по същото време, когато е изпълнен и византийският релеф. Заедно с нея са поставени скъпи камъни в касети около нимба на светеца и наниз от дребни перли. За да бъде пълно иконографското сходство с разглежданите енколпиони, липсва само малката фигура на спасения юноша. Иконата е датирана в малко по-късно време след XII в. и най-вероятно е послужила за пряк модел за конното изображение на св. Димитър върху кръглите оловни енколпиони-евлогии⁴³.

⁴¹ Cormack, R. *Icon of St. George and Youth of Mytilene*. — *Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*. London, ed. D. Buckton, 1994, p. 176—177; Weitzmann, K. et al. *The Icon*, New York, 1982, p. 215—219.

⁴² Wessel, K. *Op. cit.*, no. 55, pp. 175—176.

⁴³ *Ibid.*, p. 176.

Другите четири енкалпиона с правоъгълна форма със светците войни Георги, Теодор и Димитър имат обща стилова характеристика по отношение на диспозиция, жестове, облекло и въоръжение. Наред с това обаче те съществено се отличават, най-вече по отношение на пропорциите на фигурите и образите, тъй като са отлети в различни матрици. Прическите на всички светци от пловдивската икона са с букли, докато при тези от колекция Шмид и Провадия са с прави коси. Например идентично е декорирането на ризниците с кръстосан щрих или люспеста украса; щитът на средния войн и при трите икони е запълнен с наклонен, успореден щрих. Сходни по форма и вид са оръжията на светците. Щитовете са триъгълни, копията — с дълги дръжки и къси остриета, а мечовете — дълги и прави с къс кръстовиден предпазител (кат. №).

Най-близко до този маниер на изпълнение стоят релефните портативни икони от Херсонес и Хасково с изображения на двойката светци Димитър и Георги, свързани с дейността на стеатитовите ателиета на Солун⁴⁴. Поразително сходство, например, намираме при представянето на ризниците — мрежести и люспести, хламидите и оръжието. Прическите и овалът на лицата също много си приличат с тези на светците Георги и Димитър върху двете каменни икони. По отношение на индивидуалните белези на представените също откриваме известно сходство при някои от изображенията. Разбира се, има и различия. Туниките на светците, например, при каменните икони стигат почти до глезените, докато тези на светците от оловните енкалпиони са до коленете.

Трябва да отбележим една важна особеност при изработката на творбите на металопластиката, която се наблюдава от края на XII, през целия XIII, а дори и в XIV в. Наред с обемните пластични форми в металопластиката се придава сериозно значение на гравировката с различни видове щрихове. Рамки, фонове, отделни детайли се запълват с плътно гравирани наклонен, кръстосан, точковиден и др. видове щрихи и по този начин открояват още по-категорично различните обемно-пластични изображения. Такива примери наблюдаваме, както при разглежданите от нас оловни енкалпиони-евлогии, така и върху различни скъпи посуди и различни други изделия от този период (сребърни, позлатени кадилници, икони, и др. предмети.)⁴⁵.

⁴⁴ Банк, А. Византийское искусство... Византийское искусство в собраниях Советского Союза. М., 1966 рис. № 157; Тотев, К. Стеатитови икони на св. Георги от средновековна България. — Сб. в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 226—235, обр. 2, 3.

⁴⁵ Le tresor de Saint-Marc de Venise. 1984, Milan, no. 18, 32; Byzantium. Faith and Power..., cat. no. 64.

Заслужава внимание декоративната украса на „разцъфналите кръстове“ върху обратната страна на оловните енкалпиони-евлогии. Самите кръстни изображения по форма, силует и завършека на раменете напомнят някои от разновидностите на византийските процесийни кръстове, изработвани през X—XII в.⁴⁶ В разглежданите случаи раменете обикновено са с по три медальона. Само при екземплярите от Ню Йорк, Ямболско и този от района на Преслав кръстовете завършват с по един едър медальон. Кръстовете стоят върху оформена по различен начин база (правоъгълна, триъгълна или стъпаловидна), украсена понякога с гравирани прави или щриховани линии. От тази база, или постамент на кръста се развива декоративна украса, която в някои случаи е пестеливо стилизирана, а в други е с най-разнообразни растителни и геометрични фигури и елементи. При екземпляра от Ню Йорк от двете страни на „лозата“ са добавени маслиненни клонки.

Изглежда, че при енкалпионите с правоъгълна форма липсва постамент на кръстното изображение. При всички случаи обаче растителната украса около кръста е тип „лоза“. Тя е представена в опростен вид като две спирали и се усложнява до разклонени в много посоки клонки, завършващи понякога с гроздове и цветове. Подобни лозови клонки виждаме около кръста на малък сребърен реликвиарий на св. Димитър от съкровищницата на катедралата в Алберщадт⁴⁷. В този смисъл е интересен и примерът с едно кандило с емайлова украса от музея Бенаки, свързвано с работата на ателиета в Лимож през XIII в. Върху него са представени в медальон двамата светци войни Теодор и Димитър, около фигурите на които се развива сходен растителен повлек⁴⁸. Декоративната украса на кръстовете върху оловните енкалпиони намира много общи черти, а в някои случаи и буквална прилика с орнаментираните рамки и фонове на група икони, рисувани по време на Латинската империя⁴⁹. В този смисъл заслужава отново да обърнем внимание и на двете метални икони на св. Димитър конник от Ермитажа и Берлинския музей на изкуствата. Първият паметник впечатлява с орнаментираната си рамка, върху която се развива същият повлеков орнамент, който виждаме и около кръстните изображения върху гърба на енкалпионите-евлогии. Подобна растителна

⁴⁶ Cotsonis, J. *Byzantine Figural Processional Crosses*. Washington, 1994.

⁴⁷ Flemming, J. *Byzantinische Schatzkunst*. Berlin, 1979, Abb. 23; Грабар, А. Няколко мощехранителници на св. Димитър и мартириума на светеца в Солун. Избрани съчинения, т. I, С., 1982, с. 135.

⁴⁸ Byzantium. Faith and Power..., p. 128—129, cat. no. 65.

⁴⁹ Weitzmann, K. Op cit., no. 16,17, 49.; Byzantium. Faith and Power..., cat. no. 216; *The Glory of Byzantium...*, no. 261.

декорация, само че във формата на палмети, украсява полето около краката на коня при иконата от Ермитажа⁵⁰. Фонът на сребърната икона от Берлинския музей е изцяло запълнен с растителни повлекови орнаменти, които завършват с палметни клонки⁵¹. По повод изображенията на конни военни светци върху подобни релефни, покрити с палмети фонове, В.Залеская отбелязва с основание, че получават разпространение в епохата на кръстоносните походи⁵².

Надписи

Гръцките надписи предлагат интересни разсъждения и допълват стилово-иконографската характеристика на разглежданите евлогии. Върху лицевата страна на кръглите и правоъгълни енколпиони надписите имат значителен характер, т.е. са свързани с идентификацията на представените сюжети и светци. Всъщност при сцената „Св. Димитър спасява гръцкия юноша от плен“ няма наименование на епизода, а е означено само името на св. Димитър. Впрочем по същия начин на кипърските икони, представящи „Св. Георги, който спасява Митиленския юноша от плен“, е означено само името на светеца. Друг е смисълът на буквените съкращения в междурамията на изображенията на „разцъфнал кръст“ върху opakата страна на евлогиите, които са свързани с акламацията IC XC NH KA (Иисус Христос побеждава), една от най-старите литургични формули.

При конните изображения на св. Димитър с гръцкия юноша, спасен от плен, надписите с името на светеца са нанесени на различни места, обикновено от двете страни на нимба и пред фигурата на коня. В някои случаи буквите са обърнати в негатив, както е надписът на енколпиона от Ямболско. При екземплярите от Преславско, Търновско, Силистра и Новгород името на св. Димитър е изцяло изписано, докато върху този от Ню Йорк личат само знаците от втората сричка. Състоянието на запазеност на буквите при повечето паметници затруднява използването им за палеографски наблюдения, определящи конкретни белези за датировка. Все пак специфичното начертание на графиката на буквата М на екземпляра от нюйоркската частна колекция свързва възникването на надписа не по-рано от края на XII или по-скоро в началото на XIII в. Именно на този палеографски белег обръща внимание А. В. Банк при анализа на надписите на някои паметници на византийския стеатит и

⁵⁰ Залеская, В. Фессалоникские иконы-эвлогии..., с.79.

⁵¹ Wessel, K. Op. cit., no. 55, pp. 175–176.

⁵² Залеская, В. Фессалоникские иконы-эвлогии..., с.79.

глиптика⁵³. Конструкцията на буквата М — две вертикални линии, свързани по средата с една права хоризонтална, от чиято среда надолу се спуска трета вертикална линия, срещаме и при повечето от надписите върху оловните ампули-кутрувии, както и в редица други паметници от това време.

Бронзовата иконка от Ермитажа със свети Димитър, конник, триумфатор, която привлякохме като аналог за декоративните растителни орнаменти около кръста върху оловните евлогии със „Св. Димитър спасява гръцкия юноша от плен“, заслужава внимание по отношение на надписите, изписани с латински букви върху щита на светеца — I, E, S и M. Според тълкуванието на В. Залеская става въпрос за абривиатура на Иисус Христос или за название на Йерусалим. По-вероятно е второто предположение, тъй като буквата М липсва в името на Христос. Появата обаче на името на град Йерусалим върху щита на светеца-войн явно се свързва с кръстоносните походи, чиято цел е освобождаването на светите земи. На същото място върху щитовете при оловните евлогии от Новгород и Ню Йорк е гравирани в единия случай равнораменен кръст, а в другия — разцъфнала палмета. Не трябва да забравяме, че кръстът при украсата на щитовете се среща върху цяла група медальони от стъклена паста, с изображения на военни светци, изработени в края на XII—XIII в. във венецианска или западноевропейска среда. Такъв е случаят със серия стъклени камеи (над 20 екземпляра) с допоясно изображение на св. Димитър, изработени от тъмна кафявочервеникава, непрозрачна паста⁵⁴.

Акламацията IC XC NH KA (Иисус Христос побеждава), изписана в горните междурамия на „разцъфналия кръст“, разположен върху гърба на евлогиите с правоъгълна и кръгла форма, е една от най-известните литургични формули, чиито произход е известен от Античността. В представянето ѝ съществуват няколко варианта: от пълно изписване до трансформация, наподобяваща идеограма. Нейното тълкуване е свързано с легендата за чудодейния сън на Константин Велики с видението на кръста и призива: „*εν τούτω (τούτοις) νικᾷ*“ (победа!). Този победен възглас отпращат константинополските партии в чест на състезателите; тълпите през 431 г., по време на осъждането на Нестор на Третия вселенски събор, и, разбира се, е използван при триумфалното скандиране на византийската армия. Именно този възглас е възприет от привържениците на новата вяра, за да оповестят победата на Христос и на кръста. Ето така буквите

⁵³ Банк, А. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М. 1978, с. 101, бел. 6, с.125—127, 144.

⁵⁴ Wentzel, H. Zu dem Enkolpion mit dem Hl. Demetrios in Hamburg. — Jahrbuch der Hamburger Kunstsammlungen., Bd. 8, Hamburg, 1963.

от тази формула, съчетана с изображението на кръста, обединяват двата основни обекта на християнския култ.

Най-старият, сигурно датиран пример с изобразяването на кръст с тази формула, се открива при надписа за възстановяването на крепостните стени на Константинопол през 740—741 г., по време на съвместното управление на Лъв III и неговия син Константин V⁵⁵. Тази акламация, на къснолатински, без съкращения, разположена в кръг около кръст със стъпаловиден постамент, се появява от опаката страна на милиарензии на Лъв III (720—741 г.)⁵⁶. Формулата е отпечатана върху солиди (742 г.) и милиарензии (742—743 г.) на Артавсат, както и върху милиарензии на Константин V (751—775 г.)⁵⁷. Посочените монети са сечени по време на войната, която Константин и Артавсат водят по между си. Предполага се, че всеки от противниците е желал да се представи като „нов Константин“, а другият — като „нов Максенций“, който ще бъде победен. Монетният тип с изписване името и титлите на императора от лицевата страна, а от опаката латински кръст върху стъпаловидна база, заобиколен с разглежданата формула, е често преповтарян върху милиарензии на приемниците на тези императори до Константин VII (914—931 г.)⁵⁸. Промяна на образите от опаката страна се наблюдава при милиарензии на Александър (912—913 г.), Никифор II (963—969 г.), Йоан Цимисхи (969—976 г.) и при Василий II (977 г.)⁵⁹. При всички тях акламацията, въведена при Лъв III, се запазва, за да завърши с милиарензиите на Василий II⁶⁰. Върху опаката страна на анонимните византийски монети от XI в. въпросната формула е написана вече на гръцки и не с цялото име, а с инициалите на Христос, съчетани с думата $\chi\rho\iota\varsigma$. При широко разпространените монети от клас С (1042—1050 г.), буквите са разположени две по

⁵⁵ Банк, А. Два памятника мелкой пластики из Фессалоник. — Византийский временник, т. XXIX, 1968; Тотев, К. Стеатитови икони на свети Георги от средновековна България. — Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 226—235, обр. 2,3.

⁵⁶ Bellinger, A., Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, 1973, III, 1, p. 251—253, tabl. II 21, 22. a.1—5; II 22b 1; III 22 b. 2—3, 22, c. 1—4.

⁵⁷ Ibid., p. 268, 288, Tabl. VII 1,6; 1,2; p. 302, Tabl. VIII 5.2—5.

⁵⁸ Ibid. Т. III, 2, p. 554, Tabl. XXXVII 16.1; 17.2, 3; 18.3,6.

⁵⁹ Ibid. Т. III, 1, p. 525, Tabl. XXXV₃; p. 585, Tabl. XLI 6.1, 12; p. 596. Tabl. XLII_{7a} 1,4, 5, 8; p. 624, Tabl. XLVI 16.

⁶⁰ Cheynet, J.-C. Quelques remarques sur le Culte de la Croix en Asie Mineure au X-e siecle. — *Histoire et culture chretienne.*, Melanges M. Marchasson, Paris, 1992, p. 72.

две в междурамията на латински кръст⁶¹. При редките монети от клас L (1080 г.?) и клас N (1075 г.?) надписът IC XC NH KA е поставен в краищата на раменете на латински кръст и в междурамията на патриаршески кръст⁶². Неговото разпространение във Византия продължава и през XII—XIII в., а по-късно прониква и сред монетни емисии на други страни, както например при медните монети на цар Иван Александър (1331—1371 г.).

При печатите за разлика от монетите тази формула се открива по-рядко, поставена от двете страни на латински, на патриаршески или разцъфнал кръст, най-вече през Македонския и Комниновия период⁶³. Същият надпис, съчетан с различни изображения на кръстове, е представен и върху редица паметници на приложното изкуство от това време — илюстрирани ръкописи, триптиси и диптиси от слонова кост, литургични съдове, процесийни кръстове, кръстове енкалпиони, реликвиарии и редица други дребни дребни предмети на християнския култ⁶⁴. Кръстът като символ на победата и божествената сила присъства във всички значими церемонии на императорския двор. Императорите са короновани в негово име и името на Христос, което ги правело победители⁶⁵. Най-точна илюстрация на тази церемония е диптихът Барберини (слонова кост), съхраняван в Лувъра (VI в.)⁶⁶.

⁶¹ Bellinger, A., Ph.Grierson. Op. cit., p. 681, Tabl. LX с. 2, 9, 16, 26, 29, 39, 46.

⁶² Ibid. p. 704; p. 705, Tabl. LXXV 1.

⁶³ Seibt, W. Die byzantinischen Bleisiegel in Osterreich, Wien, 1978, II, 1, no. 17; Zacos, G. Byzantine Lead Seals. Berne, II, 1984—85, no. 118, 183, 280.

⁶⁴ Goldschmidt, A., K. Weitzmann. Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.—XIII. Jahrhunderts. Berlin, 1934, Taf. XV—37; XXVI—60; LXIII—53b.; Flemming, J. Byzantinische Schatzkunst. Berlin, 1979, Abb. 7, 10; Банк, А. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, рис. 11 — 13; Kalavrezou-Maxeiner, I. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, Pl. 84 — A—26; Тотев, К., Д. Косева. Процесуален кръст от Историческия музей във В. Търново. — Проблеми на изкуството, 3, 1996, 37—44; Тотев, К. Константинополски процесийни кръстове от средновековна България. — Проблеми на изкуството, 3, 2002, обр. 5, 6; Тотев, К. Бронзовий професионален крест из Пловдива. — Byzantinoslavica, LXII, 2004, 95—102, fig. 1, 2; Pitarakis, V. Les Croix-Reliquaires Pectorales Byzantines en Bronze. Paris, 2006, cat. no. 226—230; 627—631; Дончева-Петкова, Л. Бронзов кръст с литургични формули. — Нумизматика, кн. 1, 1987, с. 40—45.

⁶⁵ Galavaris, G. In the Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenitus. — ИХМИАМА фзт Лбукбсйнбт Мрпхсб Бизнб 1994, p. 98—99.

⁶⁶ Rom & Byzanz. Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen. München, 1998, S. 18, no. 3.

Иконография

При всички известни кръгли енкалпиони-евлогии св. Димитър е представен като триумфатор на кон, в ход надясно. С дясната ръка държи изправено нагоре копие, а с лявата понякога е вдигнал кръгъл щит. Светецът е облечен в мрежеста ризница, изпълнена с кръстосан шрих, къса туника и хламида. Зад него, върху коня седи юноша. Според житието на св. Димитър това е гръцки юноша, продаден на сарацините в Египет. Епизодът конкретно се свързва с момента, когато юношата прислужва на пиршество, св. Димитър се явява на кон, грабва момчето, поставя го на коня зад себе си и така го спасява от плен⁶⁷. В тази връзка на много от разглежданите кръгли енкалпиони юношата зад светеца държи в ръка чаша.

Иконографията на сцената „Чудото със спасения от св. Димитър гръцки юноша“ повтаря или е производна на тази със св. Георги на кон, който пък спасява от плен Митиленския юноша. С последния сюжет са известни споменатите кипърски икони от XIII и XIV в.⁶⁸ Още през 1190 г. Кипър е завзет и се превръща в постоянна база на кръстоносците⁶⁹. През XIII в. става кралство на Люзиняните, устроено по френски образец. На острова доминира гръцкото население, но културата и изкуството са белязани от съжителството на двете църкви (католическа и православна) и западното влияние (френско, италианско и каталунско)⁷⁰. Всичко това обуславя появата на латински елементи в редица византийски изобразителни паметници. Такъв е случаят и с гореспоменатата икона от Кипър, която има обща иконографска схема с разглежданите оловни енкалпиони. Композицията, при която светците-конници Георги или Димитър спасяват от плен младеж, е дотолкова еднаква, че е трудно да се различат изобразените без означителните надписи.

Самият сюжет се обяснява с текста от Житията и чудеса на св. Георги, едно от които е именно това с юношата, известно в три варианта. Най-често неговият произход се търси на остров Лесбос (Митилен) и не

⁶⁷ Свети великомъченик Георги. Варна, 1908 (репр. Параклис Оропос. Атика, 1995).

⁶⁸ Buckton, D. Byzantium. Treasures..., p. 176–177, no. 191; Papageorgiou, A. Op. cit., p. 77, no. 53.; Agemian, S. Les icones melkites — Lumieres de l'Orient chretien. Geneve, 1997, p. 198. Освен на разглежданите паметници от XII–XIII в., според В. Залеская, този сюжет се среща само при няколко поствизантийски икони В: Залеская., В. Фессалоникские иконы-евлогии..., с. 80.

⁶⁹ Тат, Ж. Крестовые походы. М., 2003, с. 117.

⁷⁰ Χατζηδημητρίου, Κ. Ιστορία της Κύπρου. Λευκωσία, 1985.

случайно юношата е наречен Митиленски. Според разказа на острова имало великолепен храм, посветен на св. Георги. На един от празниците неочаквано християните били нападнати от араби, които пленили всички, в това число и единствения син на благочестиви християни. Пленниците на арабите били отведени на остров Крит и превърнати в роби. Юношата станал роб на един арабски велможа. Родителите безутешно скърбяли за загубата на своя син и отправяли ежедневно молитви към св. Георги. Изминала цяла година. Въпреки скръбта си родителите както обикновено организирали трапеза за богомолците и отново отправили горещи молитви към св. Георги за помощ. Изведнъж по време на обета се появил юношата с чаша вино в ръка. Изумени от чудото, всички започнали да се питат как и откъде е дошъл. Юношата разказал, че както наливал чаша вино, за да я подаде на своя господар, му се явил „сияен младеж“ на кон и поставяйки го до себе си на коня, го довел вкъщи⁷¹.

Съществува друг вариант, при който сюжетът се свързва с Амастрида. В третата версия „Чудото с юношата“ се отнася към остров Кипър, където бил отвлечен синът на свещеника, служещ в храм, посветен на св. Георги. Чудото било записано от монаха Козма по думите на юношата и неговия баща. Според разказа този път юношата попаднал в робство в Палестина, където останал три години. Господарят му бил на баня и го изпратил в дома си, за да му донесе питие. Минавайки край църквата, юношата чул песнопение за св. Георги и се присъединил към него. Върнал се в банята и напълнил чаша с напитка, за да я подаде на господаря си. В това време почувствал, че някаква невидима сила го вдигнала над земята и изведнъж чул църковно пеене. Оказало се, че се е озовал в олтара на храма на баща си и видял самия него⁷².

Показателно е, че мястото на чудото е свързано с Лесбос, Крит, Кипър и Амастрида. Според различните текстове юношата е отведен в сарацински плен на Крит или в Палестина. Островът е бил арабско владение до 967 г., когато е върнат в пределите на Византия, а Палестина — до Първия кръстоносен поход (1099 г.). Този епизод продължил да бъде популярен на егейските острови и до по-късно време. Съществуването на култа на св. Георги, спасител на пленените в Източното Средиземноморие, се потвърждава чрез изобразителни паметници от средата на XIII в. (Британски музей) до средата на XVI в. (иконата от Пафос в Никозия и Крит) и дори по-късно. Най-вероятно обаче неговият център е бил византийският, а после френският Кипър — кралство на Люзиняните.

⁷¹ Свети великомъченик Георги. Варна, 1908 (репр. Параклис Оропос. Атика, 1995), с. 25—26.

⁷² Пак там, с. 26—27.

Тази иконография, съотнесена към житието на св. Димитър, е вторична, тъй като освен върху разглежданите паметници във Византия не е известна нито по-рано, нито по-късно. Чудото със спасения от св. Димитър юноша от плен се появява само в късни текстове на житието на светеца. Епизодът вторично е пренесен към житието на св. Димитър от житието на св. Георги.

Разглежданите оловни енколпиони-евлогии са най-ранните паметници с този сюжет, свързани със св. Димитър. Логично е да считаме, че тази иконография възниква в Солун по време на управлението на кръстоносците и е много вероятно да е пряко повлияна от изобразителни паметници, донесени от остров Кипър, който е тяхна база. Свързан с култа към светеца, епизодът не случайно е илюстриран на част от поклонническата продукция. Хронологическият диапазон на този род поклоннически знаци, според В. Залеская, обхваща целия период от съществуване на латинската империя. Същата счита, че споменатото друго изображение на св. Димитър на кон, триумфатор, върху бронзовата икона от Ермитажа е изработена в Солун през периода на латинското управление на града 1204—1224 г.⁷³ Възможно е в тези по-тесни граници да се търси и възникването на сюжета „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“, разработен върху оловните енколпиони с кръгла форма.

По-големият брой (осем) кръгли енколпиона-евлогии позволява с повече сигурност да се открият техните особености, преди всичко в иконографско отношение, тъй като липсват особени стилови различия, с изключение на енколпиона от Ямбол (кат. № 3). От съществено значение е обстоятелството, че енколпионът-евлогия от Новгород произхожда от археологически разкопки и по тези причини ние си позволихме да го включим в каталога на настоящото изследване. Обобщавайки, можем да отбележим, че при всички известни досега кръгли енколпиони е представен св. Димитър на кон в ход надясно. Единствено на екземпляра от Новгород светецът е с прическа на букли, вероятно в резултат на прякото заимстване на иконографския модел от изображение на св. Георги. На пет от разглежданите паметници юношата е вдигнал дясна ръка, в която държи чаша (кат. №№ 2, 3, 5, 6, 7), докато на останалите два екземпляра дясната ръка на юношата е отпусната до тялото му (кат. № № 1, 4).

С друг иконографски репертоар са правоъгълните оловни енколпиони от България. Става въпрос за тримата светци-войни Георги, Теодор и Димитър, изобразени в цял ръст върху лицевата страна. Освен представянето на отделни военни светци при паметниците на малката пластика се появява и сюжетът Короноване на военни светци. Обикновено в тази

⁷³ Залеская, В. Фессалоникские иконы-евлогии..., с. 80—81.

композиция се включват най-популярните от тях — Георги, Димитър, Теодор Стратилат и Теодор Тирон, Прокопий, Нестор и др., а Христос благославя оръжието им и ги увенчава с корони. Понякога се изобразява само благославящата Божия десница. Най-често представяните двойки са Георги и Димитър, Теодор и Георги, а по-рядко се срещат Теодор Тирон и Теодор Стратилат. Особено популярна е композицията с тримата светци — Георги, Димитър и Теодор, които се подреждат по различен начин. Обикновено няма съществена разлика по отношение на облеклото и въоръжението на представените. Костюмите се състоят от туники, различни ризници и бойни хламиди, а оръжиата най-често са копия, щитове и мечове. При разглежданите оловни енкалпиони-евлогии участват същите трима светци, но без да са включени в сюжета Короноване.

Различен е случаят при една солунска група творби на малката пластика. Те са атрибутирани за пръв път от А. Банк като солунски въз основа на изображенията на св. Димитър върху шиферната икона от Херсон и серпентиновия съд от катедралата „Сан Марко“ във Венеция⁷⁴. Към тази група се отнасят самостоятелните изображения на св. Георги върху стеатита от Търново и алабастрът от Пловдив, стеатитовата икона със св. Димитър от Черномасница и фрагментираната икона със св. Георги и св. Димитър от Хасково, която до голяма степен повтаря херсонеската икона с тези двама светци⁷⁵. Наред с тази група солунски паметници, в малката пластика се развива чистият, войнски тип на светците, само че в споменатия от нас сюжет Короноване⁷⁶. Тази иконография се утвърждава върху някои столічни екземпляри през XII в., но продължава да се тиражира и в провинциална среда. Така творби от солунския кръг с образи на св. Димитър показват иконографско сходство с константинополските образци, но същевременно предлагат по-различна типизация, което се отнася и за останалите не по-малко известни светци Георги и Теодор⁷⁷. Това се наблюдава при нагръдни икони, медальони, ампули и кръстове от края на XII—XIII в. с образите на тези светци, представени самостоятелно, по двойки и по тройки, които се разпространяват и репродуцират в различен материал на Балканите, Русия и Западна Европа.

⁷⁴ Банк, А. Два паметника мелкой пластики из Фесалоники. — ВВр, 1968, 265—268.; Прикладное искусство Византии..., с. 100, рис. 81, 93.

⁷⁵ Тотев, К. Стеатитови икони на св. Георги..., с. 226—235, обр. 2, 3, 5, 6.

⁷⁶ Kalavrezou — Maxeiner, I. Op. cit., Pl. 6_{5,6}; 13₂₁; 14_{22, 23}; 15_{24-a - 27}; 16₂₈; 49₁₀₀; 53₁₀₇.

⁷⁷ Тотев, К. Стеатитови икони на св. Георги..., с. 232—234, обр. 6—10.

Показателен е примерът с бронзовата матрица с тримата светци войни от Варненския археологически музей⁷⁸. Според направения анализ и наблюденията на надписите представените военни светци са св. Георги, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. Точно за такава комбинация на тримата светци-войни нямаме познати примери. Позната е иконографията на тези военни светци, при която е редуцирано изображението на Иисус Христос, увенчаващ оръжието им с корони. На неговото място са разположени означителните надписи. Наблюденията по отношение стиловите особености на изображенията са значително ограничени поради изхабяването на релефа вследствие многократното използване на матрицата. Въоръжението, облеклото и позите на тримата светци до голяма степен напомнят тези от една по-голяма по формат бронзова отливка с изображение на св. Георги от музея „Канелопулос“ в Атина, датирана в XIII в.⁷⁹ Известно сходство може да се намери и със стеатитовата икона на св. Димитър от Лувъра, датирана в XIV в.⁸⁰

Съществува един подходящ пример за изработката на обков от подобна матрица, който може да обогати конкретно представите ни за творби с подобен сюжет. Става въпрос за една нагръдна стеатитова икона с изображение на Св. Богородица Умиление, поставена в сребърен обков със светците войни Димитър и Георги от манастира „Ватопед“⁸¹. Те са представени в цял ръст, с копия и щитовете, под двойна арка. Въоръжението и снаряжението им са напълно еднакви с тези на матрицата от Варна. Главата на св. Димитър от Ватопедската икона е в три-четвърти профил, подобно на първия светец вляво върху бронзовата матрица — св. Георги. Иконата от Ватопедския манастир произхожда от гроб, датиран в XIV в.⁸² В същите хронологически граници изследователите поставят датировката и на стеатитовия релеф, и на сребърния обков⁸³. Издължените фигури върху ватопедския обков се отличават от по-несъразмерните пропорции на светците върху матрицата, т.е. ватопедската икона има по-изявени Палеологови черти в стила. В такъв случай датировката на бронзовата матрица може да се изтегли по-рано от XIV в. Изказаните съображения

⁷⁸ Плетньов, В., К. Тотев. Бронзова матрица със светци-войни от Варненския археологически музей. — Известия на Народния музей Варна, 38—39 (53—54), 2002—2003, Варна, 2005, 396—405.

⁷⁹ Splendeur de Byzance. Europalia 82. Bruxelles, 1982, p. 185, No 28.

⁸⁰ Kalavrezou — Maxeiner, I. Op. cit., cat. No. 130.

⁸¹ Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997, no. 9, 7.

⁸² Loverdou-Tsigarida, A. Byzantini mikrotehnia. — Moni Vatopediou, 1996, p. 458—499.

⁸³ Treasures of Mount Athos..., p. 328—329.

по отношение на стилово-иконографския анализ при тази степен на запазеност насочват датировката ѝ в зрелия XIII в., или най-късно в първите години на XIV в. Посочените две творби със сходни иконографски и стилови белези са от особено значение за датировката на разглежданите оловни енколпиони с тримата светци-войни, Георги, Теодор и Димитър. С помощта на привлечените аналогии ясно се открояват изводите по отношение на стиловия и иконографски анализ на оловните енколпиони. При това положение още по-убедително е датировката им да се търси в XIII в.

Откритите на територията на България солунски енколпиони-евлогии и известните два екземпляра от Новгород и Ню Йорк са нови интересни паметници на християнския култ, които допълват характеристиката на поклонническото изкуство. Обстоятелствата, че всички те не са постъпили при редовни археологически разкопки, създават известна несигурност, особено по отношение топографските параметри на местонамирането им, с което еволюиите са фиксирани в частните колекции. Например, правоъгълният енколпион със светците Георги, Тодор и Димитър и „разцъфнал кръст“, откупен в Мюнхенската колекция Шмид, е записан най-общо като произхождащ от България, без да е обозначена по-конкретна територия, регион или селище. За екземпляра от Ямболско успяхме да научим, че е намерен в Елховско. По-сигурни са данните относно местонамирането на еволюиите от Пловдивско, Казанлъшко и Търновско. Сведенията за кръглите енколпиони от Преслав, Силистра, Мездра и Провадия могат да се поставят под съмнение, тъй като в момента не е ясно в коя частна колекция се намират. Все пак, ако приемем дори с резерви данните, с които са регистрирани разглежданите паметници, картината за разпространението на тази група енколпиони-евлогии в общи линии повтаря ситуацията с местонамирането у нас на оловните ампуликутрувии. Локализираны са селища както в Северна, така и в Южна България. Повтаря се схемата около столицата Търново и други изявени градски центрове на Второто българско царство. При бъдещите археологически разкопки у нас и в чужбина вероятно ще постъпят нови екземпляри, които ще допълнят още по-конкретно представата за пътищата на поклонниците в периода XII—XV в. От друга страна, броят на тези паметници ще разшири представата за механизма на религиозните практики, които надхвърлят етнокултурните граници. Тяхното събиране, документиране и изследване е изключително важно за изучаване на поклонническото изкуство и културните връзки и центрове през Средните векове.

***

1. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

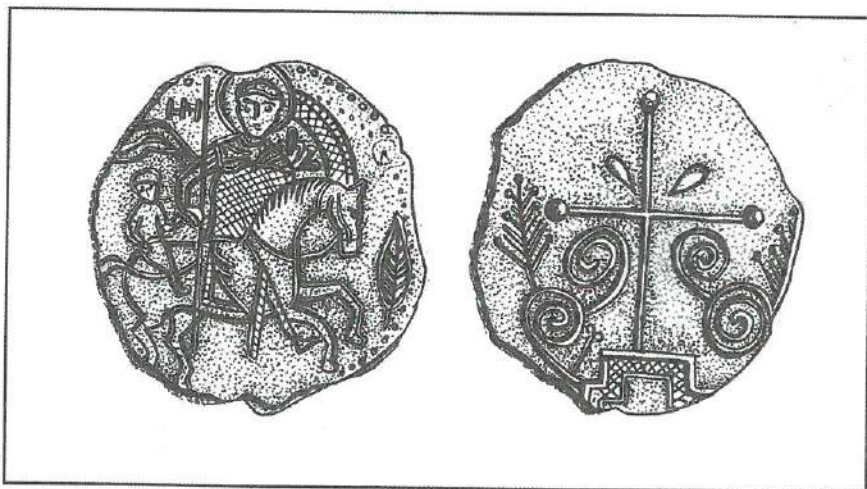
Неизвестен произход.

Съхранява се в частна колекция в Ню Йорк.

Размери: диаметър — 6 см.

Надписи: (Δ)HM(HTPIOC).

Състояние: Релефът е в много добро състояние. Има отчупвания по периферията. От лицевата страна медальонът е рамкиран с два зрънчести кръга, външен — с едри и вътрешен — с по-дребни перли. Св. Димитър е показан на кон, в ход надясно. Лицето е обхванато с нимб в пълнен анфас. Косата е права, разделена на многобройни, тънки кичури. Светецът е облечен в плетена ризница, дълга туника и развята хламида. С дясната ръка той държи дълго копие, а на гърба му е окачен кръгъл щит с орнаментална декорация. Зад светеца седи юношата, спасен от плен. Добре личи прическата на леко наклонената глава и извитият страни поглед на юношата. Костюмът и жестовете му повтарят тези на светеца. И двете фигури са с изпънати в коленете дълги, добре оформени крака. Конят е в пълно бойно снаряжение — юзди, стремена и седло. Пред него е запазена част от кипарисово дърво, което понякога се включва като детайл от композицията.

Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в. Частна колекция в Ню Йорк.

От другата страна е представен „разцъфнал кръст“, върху стъпаловидна поставка. Вертикалното рамо е по-широко от хоризонталното рамо. Рамената завършват с по един едър медальон. От основата на кръста се развиват спираловидни декоративни орнаменти, които продължават встрани с по едно клонче. В горните две части на междурамията се виждат два капковидни елемента.

Публикации: Engraved Gems and Rings of Middle Byzantine Period. March, 1 through March 29, 1997. Works of Art. New York, 1997, No. 23; Залеская, В. Византийские иконы-евлогии и образки эпохи Латинской империи. — Пилигримы. Санкт-Петербург, ГЭ, 2001, с. 78—82, ил. 2; К. Тотев. Солунски евлогии от България. — Археология, 2006, 1, обр. 6₁, с. 215.

2. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

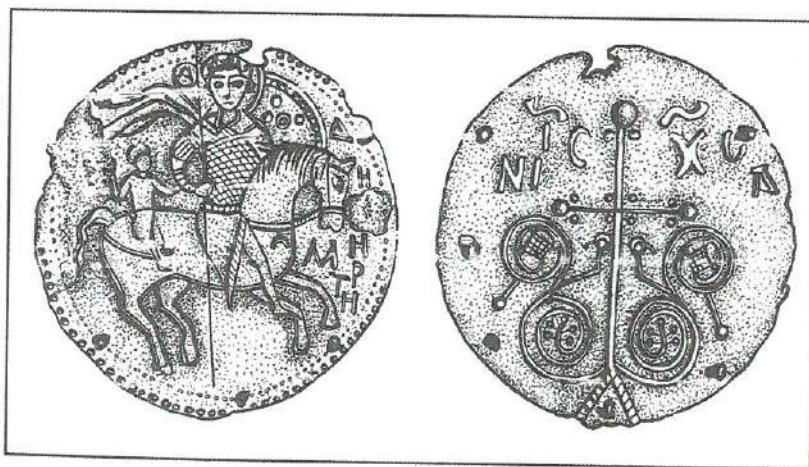
Открит е при археологически разкопки в Новгород на ул. „Добрин“. Съхранява се в Археологическия музей Новгород.

Размери: диаметър — 6 см.

Надписи: Α(ΓΙΟΥ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ; ΙC ΧC ΝΙ (Κ)Α

Състояние: много добро.

От лицевата страна медальонът е рамкиран с два кръга — зрънчест и непрекъснат. Вторично са пробити дупки за прикрепване. Светецът е показан на кон, в ход надясно с развят плащ и пълно бойно снаряжение (плетена ризница, дълга туника, копие и щит). Щитът е украсен с равнора-

Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.
Археологическия музей Новгород.

менен кръст. Правилно пропорционираната глава е обхваната от зрънчест нимб. Прецизно са изпълнени всички детайли по лицето — прическа, вежди, очи, уши, нос и устни. Юношата, спасен от сарацински плен, седи зад св. Димитър. С едната си ръка е вдигнал нагоре чаша, а с другата се държи за колана на светеца. Конят също е в пълно бойно снаряжение — юзди, стремена и седло. Над наметалото на светеца е разположено съкращението на А(ΓΙΟΥΣ). Останалите букви от надписа са разположени между щита, главата и краката на коня. Най-отгоре е буквата Δ, следвана вертикално от Η. Под нея се вижда едро изписаната буква Μ, а до нея — огледално обърнатите лигатурно свързани Η и Ρ. Под тях огледално обърната буквата Σ, а под нея — Γ и Η.

От другата страна изобразителното поле на медальона е рамкирано със зрънчест кръг. В него е показан „разцъфнал кръст“ върху триъгълна база. Рамената му завършват с по три медальона. Около средекръстието има други четири, по-малки медальона. От основата на кръста се развиват спираловидни растителни орнаменти. Долната двойка волути започва с клончета, а горната — с малки ромбове, чиято вътрешност е запълнена с кръстосан шрих. Над горното хоризонтално рамо са разположени съкращенията от формулата ΙC ΧC ΝΙ Α. Буквата Κ е заличена.

Публикации: Трояновский, С. Раскоп на Добрыне улице. — Новгород и Новгородская земля. История и археология, 14, Новгород, 2000, с. 10—21; Залеская, В. Византийские иконы-евлогии и образки эпохи Латинской империи. — Пилигримы. Санкт-Петербург, ГЭ, 2001, с. 78—82, ил. 3.; Степаненко, В. Свинцовая иконка из Новгорода и культ св. Димитрия Солунского в Византии и Болгарии конца XII—первой половины XIII века. — Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. Санкт-Петербург, ГЭ, 2004, 150—161; К. Тотев. Солунски евлогии от България. — Археология, 2006, 1, обр. 4; 6,; с. 215.

3. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Произхожда от Ямболско.

Съхранява се в частна колекция Е. Й.

Размери: диаметър — 6 см, дебелина 0,1 см.

Надписи: (Αγιος) (ΔΗ)ΜΗΤΡΙΟΥΣ.

Състояние: Сравнително добре запазен, на места релефът е леко изтрит.

От лицевата страна медальонът има рамка, украсена с „касетъчен“ тип орнамент. Св. Димитър е показан на кон, в ход надясно. Образът е обхванат от зрънчест нимб. Главата, с едри пропорции, обърната фронтално, е изпълнена в по-висок релеф. Светецът е облечен в плетена ризница, дълга туника и хламида. С дясната ръка, вдигната нагоре, той държи копие. Зад него, с вдигната ръка, седи юношата, спасен от сарацински плен. Забелязват се някои детайли от амуницията на коня. Липсва изображение на шит. На негово място, между главата на светеца и тази на коня, са поместени в два реда букви от името (ΔΗ)ΜΗΤΡΙΟΥΣ. На първия ред са изписани в лигатура капиталните букви ΗΜ, а под тях по-дребно — ΤΡΙΗ. Последните две букви ΟΣ са запазени при вдигнатата ръка на светеца. Надписът с името на св. Димитър е огледално обърнат.

Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“ от Ямболско. XIII в.

От другата страна медальонът е обрaмчен с тънка линия. Представен е „разцъфнал кръст“, около който не се виждат надписи. Кръстът стои върху правоъгълна база. Раменете му завършват с по един голям медальон. В четирите междурамия, при средекръстието има по един кръгъл медальон. От основата на кръста се развива сърцевиден повлеков орнамент със спираловидни извивки.

Публикации: К. Тотев. Солунски евлогии от България. — Археология, 2006, 1, обр. 1, 2, с. 212.

4. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Открит е около гр. Казанлък.

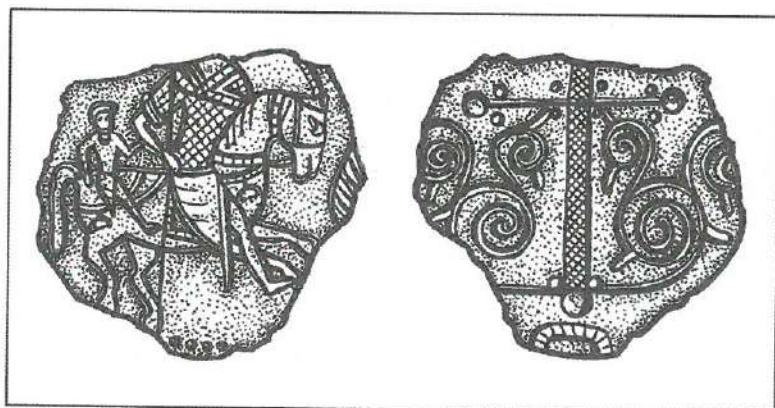
Съхранява се в частна колекция А.П.

Надписи: не са запазени.

Размери: 4,6 x 4,8 x 0,1 см.

Състояние: Горната част и периферията са отчупени, но релефът е в много добро състояние.

В края от лицевата страна има рамка от зрънчест кръг. Представен е св. Димитър на кон, в ход надясно. Светецът е облечен в мрежеста ризница, изпълнена с кръстосан ромбовиден шрих, дълга туника и хламидата, обшити по краищата с извезани ленти. С дясната ръка той държи изправено нагоре копие. Над главата на коня се подава част от рамката на кръгъл щит. Зад светеца, върху коня седи юношата, спасен от плен при сарацините, който държи чаша с вдигната си дясна ръка. Добре личи

Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в. Открит е около гр. Казанлък.

прическата, обърнатата фронтално глава и дори извитият встрани поглед на юношата. Костюмът му повтаря облеклото на светеца с неговата украса. И двамата ездачи са с изпънати в коленете дълги, добре оформени крака, които силно се стесняват в глезените и завършват с остри, извити стъпала, представени по маниера на латинските рицари. Конят, с едро тяло и изящни, тънки крака е снабден с цялостна амуниция — юзди, стремена и седло. Пред него е запазена част от кипарисово дърво, което понякога се включва като детайл от композицията.

От другата страна е представен „разцъфнал кръст“, върху правоъгълна поставка. Вертикалното рамо представлява широка лента, запълнена с кръстосан шрих, а хоризонталното рамо е очертано с тънка линия. Раменете завършват с по два малки медальона, които фланкират един по едър. Около средекръстието стоят четири малки, кръгли медальона. От основата на кръста се развива повлеков лировиден орнамент, с преобладаващи спираловидни извивки. Той също е изпълнен с тънка изпъкнала линия.

Публикации: К. Тотев. Солунски евлогии от България. — Археология, 2006, 1, обр.6, с. 215.

5. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Местонамиране: около гр. Велико Търново.

Съхранява се в частна колекция С. Д.

Размери: диам. 6 см.

Надписи: Ο Αγίος Δημητρίου (Св. Димитър). Името е изписано в позитив.

Състояние: Релефът е в много добро състояние.

Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“ от околностите на гр. Велико Търново. XIII в.

Енколпионът повтаря екземпляра, открит при разкопките в Новгород. (В: Трояновский, С. Раскоп на Добрыне улице. — Новгород и Новгородская земля. История и археология, 14, Новгород, 2000, с. 10—21) Запазено е масивно ухо за провесване, което е отчупено. (Тотев, К. Солунски еволюгии от България. — Археология, 2006, 1, с. 211—212.)

Непубликуван.

6. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Местонамиране: района на гр. Велики Преслав.

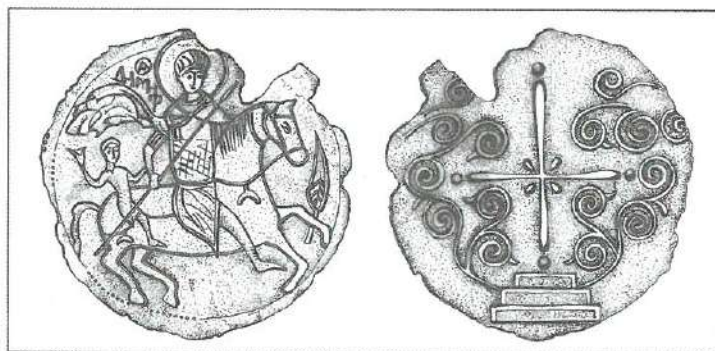
Съхранява се в частна колекция.

Размери: диам. 5,9 см.; дебелина — 0,12 см.

Надписи: Ο Αγιος Δημητριος. (Св. Димитър)

Състояние: Има отчупвания по периферията.

От лицевата страна медальонът е рамкиран с два зрънчести кръга — външният с по-едри, а вътрешният с по-дребни перли. Светецът е показан на кон, в ход надясно с развят плащ и пълно бойно снаряжение — плетена ризница, дълга туника и копие. За разлика от другите кръгли енколпиони, св. Димитър държи копие не право нагоре, а по диагонал до тялото си. Вероятно е носел и щит над лявото рамо, но поради повреда в този участък това не може категорично да се установи. Главата на светеца е обхваната от нимб. Прецизно са изпълнени всички детайли по лицето — прическа с прави коси, вежди, очи, уши, нос и устни. Юношата, спасен от сарацински плен, седи зад св. Димитър. С дясната си ръка е вдигнал нагоре чаша, а с другата се държи за дясната ръка на светеца. Конят също е в пълно бойно

Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“ от района на гр. Велики Преслав. XIII в.

снаряжение — юзди, стремена и седло. Зад левия му преден крак се вижда изображението на кипарис. До нимба на светеца е разположена в кръг буквата А от съкращението на А(ΠΙΟΥΣ), а над наметалото, следвайки извивката му, се четат буквите от името ΔΗΜΗΤΡΗΟΣ. Първите две (ΔΗ) са лигатурно свързани, следващите четири (ΜΗΤΡ) са също в лигатура. Палеографията и лигатурата на буквите от името напълно съвпадат с надписите върху солунските ампули. Останалите букви от името (ΗΟΣ), изглежда, са разположени пред главата на коня, под и над юздата.

От другата страна изобразителното поле на медальона е рамкирано със зрънчест кръг. В него е показан „разцъфнал кръст“ върху масивна тристъпална база. Тънките заоблени рамена на кръста завършват с по един едър медальон. Около средекръстието има други четири медальона с формата на капки. От второто стъпало на кръста се развиват разклонени спираловидни растителни орнаменти.

Публикации: Н. Марков. Късносредновековен амулет срещу лошо зрение от Преслав. — Известия на Националния исторически музей., т. XVII, 2006 г., с. 32—35, фиг. 1. Медальонът е датиран в XV—XVI в.; К. Тотев. Оловна евлогия със св. Димитър и „разцъфнал кръст“ от Преслав (под печат).

7. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Местонамиране: Силистра?

Съхранява се в частна колекция Н.Г.

Размери: диам. 5,9 см.

Надписи: (Ο Αγιος Δημητριος) (Св. Димитър); ΙC XC NI KA.

Състояние: Сравнително запазен.

Неотдавна получихме графична рисунка на медальон, който в края на 90-те години на XX в. е донесен от Н.Георгиев и заснет във филиала на АИМ при БАН — гр. Шумен. За съжаление фотографията не се намери във фотоархива на филиала. Според записаните сведения на неговия тогавашен собственик той произхожда от Силистра.

Непубликуван.

Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в. (Силистра?)

8. Енколпион с изображение на „Св. Димитър на кон с гръцкия юноша, спасен от плен“ и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Местонамиране: неизвестно

Съхранява се в частна колекция в гр. София.

Размери: диаметър около 6 см.

Надписи: Ο Αγίος Δημήτριος. (Св. Димитър).

За медальона единствено съобщава Н. Марков, като еднакъв с този от Преславско. Според него той е бил откупен от софийски колекционер преди повече от 10 години, след което следите му са изгубени. В: Н. Марков. Късносредновековен амулет срещу лошо зрение от Преслав. — Известия на Националния исторически музей., т. XVII, 2006 г., с. 34, бел.1. Непубликуван.

9. Енколпион с изображения на светците-войни Георги, Теодор и Димитър и „разцъфнал кръст“. XIII в.

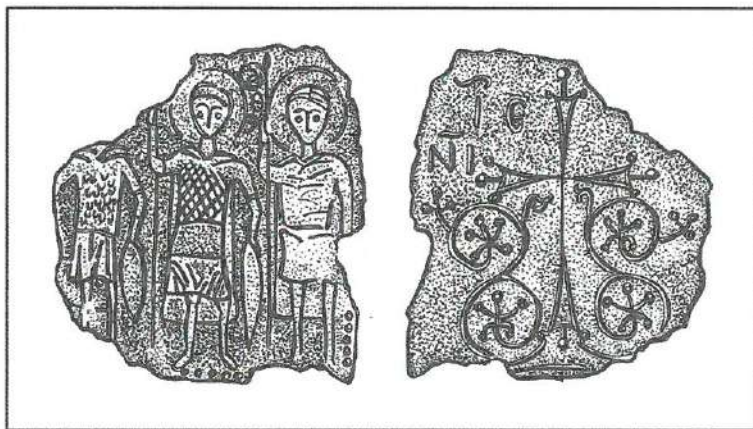
Произхожда от България.

Съхранява се в колекция Шмид, Мюнхен, Германия, Инв. № 1145.

Размери: височина — 5,5 см; ширина — 5,1 см.

Надписи: Α(ΓΙΟΥ) ΘΕ(ΟΔΩΡΟΥ); ΙC (ΧC), ΝΙ(ΚΑ).

Състояние: Релефът е в добро състояние, но има отчупвания по периферията.

Енколпион с изображения на светците-войни Георги, Теодор и Димитър и „разцъфнал кръст“ — XIII в. Съхранява се в колекция Шмид, Мюнхен.

Правоъгълното изобразително поле от лицевата страна е украсено с рамка от зрънчест кант. В него са разположени светците войни Георги, Теодор и Димитър. От първата фигура е оцеляла само дясната част, без главата. Светецът, най-вероятно Георги, е облечен в люспеста ризница, туника и хламида. С лявата ръка държи щит, опрян на земята. Средният светец държи копие с вдигнатата си дясна ръка, а с лявата — щит. Облечен е с мрежеста ризница, туника и хламида. Вдясно от нимба му, вертикално една под друга са разположени следните букви: кръгче с вписана буква А и ΘΕ. И последният светец е облечен в ризница, туника и хламида. С дясна вдигната ръка държи копие, а лявата е отпусната надолу и държи меч, опрян на земята. Косата е права. Изглежда, че това е светецът Димитър Солунски.

От другата страна на иконата е показан „разцъфнал кръст“. Кръстът е изключително прецизно изпълнен. Рамената се разширяват към краищата си и завършват с по два малки и един едър медальон. От основата на кръста се развива спираловиден растителен орнамент „лоза“. В горната част на кръста са запазили части от съкращението „Иисус Христос побеждава“ — IC NI.

Публикации. Sankt Georg. Der Ritter mit dem Drachen. Freising, Lindenberg, Allgau, 2001, No II.14.; Степаненко, В. Свинцовая иконка из Новгорода и культ св. Димитрия Солунского в Византии и Болгарии конца XII—первой половины XIII века. — Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. Санкт-Петербург, ГЭ, 2004, ил. 2; Тотев, К. Солунски евлогии от България. — Археология, 2006, 1, обр. 5, с. 214—216.

10. Енколпион с изображения на светците-войни Димитър, Теодор и Георги и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Произхожда от Пловдивско.

Съхранява се в частна колекция АП.

Размери: височина — 5,4 см; ширина — 5 см; дебелина — 0,1 см.

Запазени надписи: А(ΓΙΟΥ) ΘΕΟ(ΔΩΡΟΥ).

Състояние: На места релефът е обезличен.

Енколпион с изображения на светците-войни Димитър, Теодор и Георги и „разцъфнал кръст“ — XIII в. Произхожда от Пловдивско

Липсва доста голямо парче, върху което са продължавали изображенията на две от фигурите. Вертикалните страни и долната част на иконата са орязани. Следи от ухо за провесване личат в горния край. Впоследствие под него отново е пробит отвор, за такава цел. Правоъгълното изобразително поле на иконата и от двете страни е декорирано с тънка рамка. Върху лицевата страна са подредени отляво надясно светците Димитър, Теодор и Георги. Първият от тях държи копие с вдигнатата лява ръка, а в дясната, отпусната надолу, стиска дълъг меч, опрян до земята. Облечен е с мрежеста ризница, къса туника и наметало, захванато с фибула пред гърдите. Надписът с името не се чете. Различава се само кръгчето, в което е разположена буквата А от съкращението АΓΙΟΥС. Средната фигура е запазена до пояс. Отляво на главата ясно се виждат две от началните букви за името на светеца — ΘΕ, а под тях и Ο — (ΟΔΩΡΟΥС). Вдясно от нимба стои друго кръгче с вписана буква А за съкращение на думата АΓΙΟΥС. Свети Теодор, облечен в люспеста ризница, къса туника и хламида, държи с лявата ръка копие, а в дясната — щит. Лицето на светеца завършва с брада. Забелязват се дори букли от прическата. Фигурата на третия светец е повредена. Не са запазени надписи. Вероятно това е свети Георги, който е въоръжен с копие и щит.

Върху другата страна на иконата е показан „разцъфнал кръст“. Изображението е на латински кръст, чиито рамене завършват с по три кръгли медальона, средният от които е по-голям. Вертикалното рамо е по-широко, а хоризонталното — по-тънко. Не може да се каже как този кръст е завършвал в долния си край, тъй като попада в отрязаната част на пластината. Около средекръстието са разположени четири кръгли орнамента, тип „птиче око“. От подножието на кръста тръгва повлеков лировиден растителен орнамент, който обгръща долното рамо. Не се забелязват следи от букви.

Публикации: Тотев, К. Оловна евлогия със светци-войни и разцъфнал кръст от България. — Сб. в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, 343—352.

11. Енколпион с изображения на светците-войни Димитър, Теодор и Георги и „разцъфнал кръст“. XIII в.

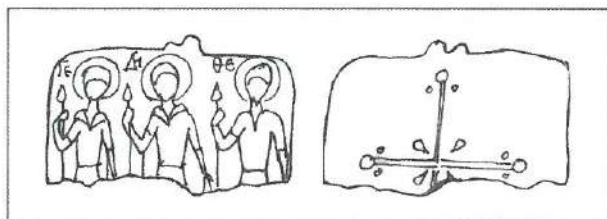
Произхожда от Североизточна България (Провадия).

Съхранява се в частна колекция.

Размери: височина — 4,3 см; ширина — 5 см; дебелина — 0,1 см.

Запазени надписи: ΓΕ (ΩΡΓΙΟΥΣ); ΔΗ(ΜΗΤΡΙΟΥΣ); ΘΕ(ΟΔΩΡΟΥΣ).

Състояние: Задоволително.

Енколпион с изображения на светците-войни Димитър, Теодор и Георги и „разцъфнал кръст“ — XIII в. Произхожда от Североизточна България (Провадия).

Оцеляла е горната част на иконата. Фигурите на светците са запазени до таза. С десните си ръце държат вдигнати нагоре копия. Различават се началните букви от имената им: Георги, Димитър и Теодор. Личи мястото на отчупеното ухо за провесване.

От другата страна се виждат средното и горното рамене на „разцъфнал кръст“. Краищата на раменете завършват с един едър и по два малки медальона, а около средекръстието са разположени четири капковидни орнамента. Благодарение на приятелското сътрудничество на Г. Атанасов от Шуменския музей получихме графична рисунка на иконата. Изненадващата кончина на колежата попречи да осигуря фотография на екземпляра.

Непубликуван.

12. Енколпион с изображения на светците-войни Димитър, Теодор и Георги и „разцъфнал кръст“. XIII в.

Произхожда от района на гр. Мездра.

Съхранение: частна колекция Т. И.

Размери: височина — 6 см; ширина — 5,5 см; дебелина — 0,1 см.

Запазени надписи: ΓΕ (ΩΡΓΙΟΥΣ); ΘΕ(ΟΔΩΡΟΥΣ); ΔΗ(ΜΗΤΡΙΟΥΣ).

Състояние: Отчупено е само ухото за провесване.

Енколпион с изображения на светците-войни Димитър, Теодор и Георги и „разцъфнал кръст“ — XIII в. Произхожда от района на гр. Мездра.

Иконата е рамкирана от зрънчест фриз. От едната страна са изобразени в цял ръст тримата светци войни Георги, Теодор и Димитър. С десните ръце държат изправени нагоре копия, с левите първите двама са се опрели на щитове, а св. Димитър държи меч, опрян в земята. От двете страни на нимбовете личат означителни надписи с имената на светците и съкращенията за думата ‘свети’ ΑΓΙΟΥΣ. Въпреки че от имената на светците се различават само началните две букви, добре се вижда, че някои от тях са огледално обърнати.

От другата страна краищата на иконата са обточени от тънка релефна линия. В центъра на изобразителното поле е разположен „разцъфнал кръст“, чиито крайща завършват с един голям и два по-малки медальони. Около средекръстието са разположени четири орнамента, тип „птиче око“. От двете страни на горното рамо са разположени съкращенията от името Иисус Христос, а двете срички на думата ΝΗΚΑ фланкират хоризонталното рамо.

Непубликуван.